

**I. I. КОТЮК
М. О. ПАСЕКА**

ОКРЕМІ ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО СТАТУСУ НЕПОВНОЛІТНІХ ЯК СУБ'ЄКТІВ ПРАВОВІДНОСИН

Раскрываются проблемные аспекты правового статуса несовершеннолетних. Обращается внимание на несовершенство понятийно-категориальных подходов законодательства Украины в отношении несовершеннолетних. Подчеркивается необходимость усиления государственно-правового внимания к их проблемам и прежде всего совершенствования регламентации их правового статуса, определения их прав и свобод, а также создания эффективных механизмов их обеспечения, путем приведения их в соответствие с международными стандартами в этой сфере.

Based on analysis of existing legislation are being problematic aspects of the legal status of minors. Attention is drawn to the inadequacy of concepts and categorical approaches of Ukrainian legislation with regard to minors. Emphasizes the need for greater public attention to their legal problems and, above all, to improve the regulation of their legal status, define their rights and freedoms, as well as the establishment of effective mechanisms for their security, by bringing them into line with international standards in this area.

Згідно з Конституцією України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Особливе місце в системі правовідносин займають неповнолітні. Не випадково на конституційному рівні закріплені положення про те, що батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним. Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом. Утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу. Держава заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей. Щодо неповнолітніх на державу покладається обов'язок забезпечення права на безпечне дитинство при достатньому життєвому рівні, право на опіку та піклування, виховання з боку батьків або осіб, що їх замінюють, охорону здоров'я та лікування, відпочинок, доступ до безоплатної повної загальної та професійної

© КОТЮК Іван Ілліч – доктор юридичних наук, завідувач кафедри криміналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка

© ПАСЕКА Мирослава Олексіївна – асистент

освіти, право на справедливий судовий розгляд із забезпеченням права на захист на всіх стадіях кримінального процесу.

З іншого боку, якщо взяти до уваги ситуацію зі станом злочинності серед неповнолітніх, що склалася на сьогодні в Україні, кризові явища у соціальній та економічних сферах, то це свідчить про необхідність посилення уваги до неповнолітніх, їх соціального захисту, визначення пріоритетних напрямів у цій важливій роботі, одним з яких є увага до неповнолітніх у конфлікті з законом.

Слід констатувати й те, що фундаментальних досліджень, які б стосувалися неповнолітніх, як суб'єктів правовідносин, в Україні не проводиться, що й зумовлює актуальність означеної проблеми. З огляду на це насамперед зазначимо, що потребує дослідження і уточнення понятійно-категоріальний апарат української правової системи, пов'язаний з правовою регламентацією правовідносин, учасниками яких є неповнолітні.

Адже зміст таких понять, як «неповнолітні», «малолітні», «діти», «молодь», «молоді громадяни», «підлітки», «малолітні діти», «неповнолітні діти» тощо, у різних правових актах тлумачиться неоднозначно. Водночас в українському законодавстві намітилась й тенденція відмовитися від поняття «неповнолітні» на користь поняття «діти»¹. З огляду на це стає очевидною недосконалість понятійно-категоріального апарату сучасної теорії права, необхідність його дослідження та вдосконалення.

При розгляді означених проблем вважаємо за необхідне виходити з того, що на загальнонауковому рівні неповнолітніми в Україні визнаються особи, що не досягли 18 років². Згідно зі ст. 1 Закону «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» неповнолітніми визнаються громадяни України віком до 18 років³. Не випадково й чинне кримінальне законодавство, яким регламентовані найбільш гострі правовідносини з участю дітей, і де кожному поняттю завжди намагаються надати точності та однозначності, оперує поняттям «неповнолітні», і ним передбачені особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх у розумінні осіб, що не досягли 18 років.

Що ж до поняття «діти», то в українській мові воно тлумачиться неоднозначно, і дітьми в Україні визнаються як особи, що не досягли повноліття (хлопчики і дівчатка у ранньому віці), так і особи, що є синами і дочками щодо своїх батьків незалежно від віку⁴. Водночас згідно зі ст. 1 Закону «Про охорону дитинства» дитина – особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно з законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше⁵.

Особливої суперечливості означене питання набуває у цивільно-правових та сімейно-правових відносинах. Адже, наприклад, ст. 33 Цивільного кодексу України передбачені особливості цивільної відповідальності неповнолітніх, у розумінні тих, що не досягли повноліття, а згідно зі ст. 1261 «у першу чергу право на спадкування за законом мають діти спадкодавця» у розумінні тих, що є синами і дочками щодо своїх батьків та прирівняних до них незалежно від віку. Тобто тут поняття «діти» одночасно й рівною мірою означає як тих, що не досягли повноліття, так і тих, що є синами і дочками своїх батьків. А вже згідно зі ст. 6 Сімейного Кодексу України правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття. В свою чергу, серед дітей тут розрізняють малолітніх та неповнолітніх. Малолітньою вважається дитина до досягнення нею чотирнадцяти років, а неповнолітньою вважається дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років. Але й тут закладені логічні суперечності, адже за буквального тлумачення цієї норми неповнолітніми є лише діти віком від 14 до 18 років.

Варто звернути увагу й на той нюанс, що згідно зі ст. 1 Закону «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» неповнолітніми визнаються громадяни віком до 18 років. Тобто за буквального тлумачення цієї норми виходить, що іноземні громадяни та особи без громадянства, що не досягли повноліття в Україні неповнолітніми не визнаються.

Якщо ж звернутись до конституційного рівня регулювання правовідносин з участю неповнолітніх, то й тут є підстави для висновку, що хоча згідно зі ст. 21 Конституції України, «усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах», правовий статус неповнолітніх порівняно з правовим статусом повнолітніх істотно відрізняється і, на жаль, не на користь неповнолітніх. Зокрема, привертає увагу той факт, що в Конституції України не виділено особливостей правового статусу неповнолітніх, а отже, не передбачено їхніх природних прав, які випливають з цього конституційного статусу. Саме слово «неповнолітні» у другому розділі Конституції трапляється лише один раз у тому контексті, що забороняється використовувати працю жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах (ст. 43).

Водночас при розв'язанні означених термінологічних проблем важливим є положення ст. 51 Конституції України, згідно з якою батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків. Отже, на конституційному рівні поняття «діти» тлумачиться у розумінні сини і дочки своїх батьків. Водночас, хоча тут йдеться лише про повноліття та повнолітніх дітей, а про неповноліття та неповнолітніх дітей не згадується, логічно припустити, що наявність повнолітніх дітей передбачає наявність і неповнолітніх дітей, і саме неповнолітніх дітей батьки зобов'язані утримувати до їх повноліття. Отже, на конституційному рівні поняття «діти» тлумачиться як загальне, що включає неповнолітніх та повнолітніх дітей. І саме з цього принципового положення слід виходити при регулюванні правовідносин на галузевому рівні.

Варто при цьому звернути увагу хоча б на назви таких міжнародно-правових актів, як Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила») (1985 р.); Керівні принципи ООН із запобігання злочинності серед неповнолітніх (1990 р.); Правила ООН щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі (1990 р.). Тобто поняття «неповнолітні» відповідає й міжнародно-правовим стандартам у цій сфері. При цьому неповнолітнім визнається дитина або молода людина, яка в рамках існуючої правової системи може бути піддана відповідальності за правопорушення у такій формі, яка відрізняється від форми відповідальності, що може бути застосована до дорослого⁶. Отже, оскільки поняття «неповнолітні» відповідає міжнародно-правовим стандартам у цій сфері, а також впливає як зі змісту Конституції України, так і з практики правовідносин, то намагання офіційно відмовитися від поняття «неповнолітні» на користь поняття «діти» і внесення відповідних змін у чинне законодавство виглядає не вельми переконливим.

Потребують дослідження й питання визначення моменту настання та обсягу дієздатності, яка стосується насамперед неповнолітніх і яка за загальним правилом настає по досягненні ними визначеного законом віку, але в різних галузях права він різний, зокрема: в конституційному – 18 років; адміністративному та трудовому – 16 років; кримінальному – за загальним правилом 16, а при скоєнні злочинів підвищеної суспільної небезпечності – 14 років; сімейному – чоловіки – 18, а жінки – 17 років тощо.

У зв'язку з цим виглядає нелогічним, що неповнолітні отримують паспорт по досягненні 16 років і саме з цього віку вони є повноправними суб'єктами трудових правовідносин, адміністративної та кримінальної відповідальності (більше того, кримінальній відповідальності вони можуть підлягати і по досягненню 14 років), а виборчий віковий ценз в Україні – 18 років.

З огляду на зазначене право на участь у виборах (активне виборче право) мало б наставати по досягненню особою 16 років чи принаймні з моменту отримання неповнолітнім паспорта. А якщо виходити з того, що неповнолітні по досягненні 16 років ще не здатні до свідомого і правильного вибору, то постає законмірне запитання: чому саме з 18 років настає військовий обов'язок, адже в цей період молода людина ще ні фізично, ні морально не загартована, не має життєвого досвіду та в необхідний момент ще не здатна на правильний вибір й іншого життєво важливого вчинку, що при виконанні військового обов'язку приходиться робити дуже часто, то й логічніше було б щоб саме у цей час вона могла продовжити навчання, а військовий обов'язок виконувати лише після його завершення або, принаймні, коли вона не навчається, по досягненню 20 років.

Потребує дослідження і та обставина, що таке важливе право, яке стосується насамперед саме неповнолітніх, передбачене ст. 53 Конституції України, тобто право на освіту, для них є не правом, а обов'язком, оскільки згідно з Конституцією середня освіта є обов'язковою. Тобто фактично право на освіту стосується лише повнолітніх, а для неповнолітніх це – обов'язок. Хоча серед конституційних обов'язків такого непередбачено.

Важливим є й те, що згідно з ч. 2 ст. 53 Конституції України «держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних закладах освіти». А згідно з ч. 3 цієї статті громадяни мають право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі. Отже зазначені норми однієї й тієї ж статті Конституції України суперечать одна одній.

Але ще суперечливішим щодо цих положень Конституції України є положення ст. 3 Закону «Про освіту», згідно з якою «громадяни України мають право на безкоштовну освіту в усіх державних навчальних закладах незалежно від статі, раси, національності, соціального і майнового стану, роду та характеру занять, світоглядних переконань, належності до партій, ставлення до релігії, віросповідання, стану здоров'я, місця проживання та інших обставин»⁷.

Не випадково положення ст. 53 Конституції України стали об'єктом розгляду Конституційного Суду України, згідно з тлумаченням якого доступність освіти як конституційна гарантія реалізації права на освіту означає, що нікому не може бути відмовлено у праві на освіту і держава має створити можливості для реалізації цього права; а безоплатність освіти означає можливість здобуття освіти в державних і комунальних навчальних закладах без внесення плати в будь-якій формі за освітні послуги на конкурсній основі⁸. Але ж теоретична можливість не є гарантією реалізації цього права. А в Законі «Про освіту» про конкурсну основу вищої освіти й не згадується.

З огляду на це, даючи буквально тлумачення ч. 3 ст. 53 Конституції, Конституційний Суд України дав звужене тлумачення ч. 2 ст. 53 Конституції, згідно з якою держава забезпечує безоплатність вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах, а відтак він дав і звужене тлумачення й ст. 3 Закону України «Про освіту» згідно з якою громадяни України мають право на безкоштовну

освіту в усіх державних навчальних закладах. Але згідно з ч. 3 ст. 22 Конституції України «при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод», а виходячи з цього недопустимим є й звуження тлумачення змісту та обсягу існуючих прав і свобод. Особливої актуальності це питання набуває з огляду на те, що саме з урахуванням цього тлумачення тепер мають прийматися нові закони України, які стосуються права на освіту.

Крім того, якщо виходити з того, що згідно з Конституцією України «кожен має право на освіту», то залишається офіційно відкритим і питання, а як щодо права на освіту на контрактній формі адже, які відомо, в Україні й у такий спосіб реалізувати право на освіту проблематично.

При розв'язанні проблеми, пов'язаної з гарантуванням державою права неповнолітніх на освіту, слід було б брати до уваги наявність різних форм і способів отримання освіти, у яких держава також могла б сприяти неповнолітнім у реалізації ними цього права. Наприклад, з цією метою можна було б без особливих затрат для держави сприяти неповнолітнім у навчанні та духовному розвитку, шляхом скасування або принаймні встановлення диференційованих розцінок на оплату навчання для сімей, які мають неповнолітніх дітей, за користування телефоном, телевізійними послугами, послугами Інтернету тощо.

Враховуючи особливості соціального, психофізіологічного, процесуального статусу неповнолітніх, потребу дослідження й проблема вдосконалення механізму захисту їхніх прав у сфері судочинства. Безумовно, прогресивним аспектом українського законодавства є наявність в Кримінально-процесуальному кодексі України глави 36, яка слушно орієнтує на обов'язкове встановлення деяких особливостей провадження у справах про злочини неповнолітніх, але ж, наприклад, Кодексом про адміністративні правопорушення (хоча неповнолітні найчастіше стають суб'єктами саме адміністративної відповідальності) цього не передбачено, за єдиним винятком, що справи про адміністративні правопорушення, вчинені особами віком від 16 до 18 років, підвідомчі судам (суддям).

Крім того, хоча певні гарантії прав неповнолітніх у кримінально-процесуальному законодавстві передбачені, але вони є явно недостатніми, тому, на нашу думку, у кримінально-процесуальному законодавстві мав би бути закріплений принцип, згідно з яким у ході будь-якої слідчої чи судової дії, центральною фігурою якої є неповнолітній (підозрюваний, обвинувачений, потерпілий), обов'язково мав би брати участь психолог і педагог, а слідчі дії з участю неповнолітніх повинні проводитися тільки з участю адвоката тощо. Не зайвою вважаємо й наявність чіткої спеціалізації слідчих у розслідуванні злочинів, скоєних неповнолітніми.

Слід було б уважніше брати до уваги особливості неповнолітніх й на стадії судового розгляду справ з їх участю. Саме тому було б логічним, щоб в Україні були створені суди в справах неповнолітніх. Тим більше, що в країнах Західної Європи створення ювенальної юстиції ведеться активними темпами, а згідно із законом «Про судоустрій України», крім господарського та адміністративного, передбачено можливість створення інших спеціалізованих судів⁹.

При розв'язанні означеної проблеми слід брати до уваги, що міжнародна практика дає підстави для висновку, що запровадження ювенальної юстиції є важливим чинником позитивного впливу на суспільство і укріплення місцевих громад. Ефективною складовою ювенальної юстиції є програми відновного право-

суддя, які передбачають насамперед виховний вплив на правопорушника, профілактику скоєння повторних правопорушень неповнолітніми і сприяння соціальної адаптації та реінтеграції неповнолітніх правопорушників.

При врегулюванні правовідносин у галузі ювенальної юстиції слід керуватися такими міжнародно-правовими актами, як Конвенція ООН з прав дитини (1989 р.); Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила») (1985 р.); Керівні принципи ООН з запобігання злочинності серед неповнолітніх (1990 р.); Правила ООН щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі (1990 р.); Основні принципи застосування програм відновного правосуддя в кримінальних справах (2002 р.) тощо. Важливо при цьому враховувати й Указ Президента України «Про національну програму «Діти України» від 18 січня 1996 р.¹⁰ тощо.

Важливим також є питання соціальної адаптації, тобто створення умов, які робили б дитину менш вразливою, давали б їй змогу протистояти різномірним ситуаціям, у тому числі таким, що сприяють вчиненню злочинів та рецидивам. Наприклад, великою проблемою для суспільства є й той факт, що неповнолітні різними способами втягуються в різноманітні сектантські організації і фактично стають жертвами психічного насильства, як у процесі залучення їх до цих організацій, так і під час перебування в них. Саме тому є очевидною потреба закріплення в законодавстві обов'язку засновників таких організацій, при будь-якому контакті з неповнолітніми з цього приводу, ставити про це до відома їхніх батьків або осіб, що їх замінюють, а невиконання цього правила мало б передбачати адміністративну та кримінальну відповідальність за втягнення неповнолітніх до таких організацій.

Реалізація зазначених пропозицій могла б сприяти розширенню та реальному захисту прав неповнолітніх, що в кінцевому підсумку сприяло належному формуванню їхньої особистості та було передумовою майбутнього розквіту української нації.

З огляду на викладене випливають такі висновки:

1) оскільки поняття «неповнолітні» по-різному тлумачиться не тільки на рівні публічного та приватного права, а й на рівні окремих галузей українського законодавства, то насамперед потребує уточнення та уніфікації понятійно-категоріальний апарат теорії права, що стосується неповнолітніх;

2) на конституційному рівні в Україні поняття «діти» тлумачиться як загальне, що включає неповнолітніх та повнолітніх дітей;

3) оскільки поняття «неповнолітні» відповідає міжнародно-правовим стандартам у цій сфері, а також впливає як зі змісту Конституції України, так і з практики правовідносин, то у зв'язку з цим офіційне намагання відмовитись від нього на користь поняття «діти» вважаємо поспішним і необґрунтованим;

4) потребують дослідження й питання визначення моменту настання та обсягу дієздатності, яка стосується неповнолітніх;

5) положення СТ. 3 Закону «Про освіту», згідно з яким громадяни України «мають право на безоплатну освіту в усіх державних навчальних закладах», суперечить ст. 53 Конституції України, реально незабезпечене, а офіційне тлумачення Конституційного Суду України цієї статті є звужувальним, що згідно з Конституцією України є неприпустимим;

6) потребують додаткового захисту і права неповнолітніх у сфері провадження у кримінальних справах;

7) залишаються актуальними й питання запобігання правопорушенням з боку неповнолітніх;

8) з огляду на міжнародно-правові стандарти у забезпеченні прав неповнолітніх у сфері судочинства актуальною є проблема організації ювенальної юстиції в Україні.

1. *Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо органів і служб у справах неповнолітніх та спеціальних установ для неповнолітніх:* Закон України від 7 лютого 2007 р. // ВВР України. – 2007. – №15. – Ст. 194. **2.** *Юридична енциклопедія:* В 6 т. – К., 1998. – Т. 4. – С. 144. **3.** *Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні:* Закон України від 23 березня 2000 р. / Голос України. – 2000. – 12 травня. **4.** *Юридичний словник.* – К., 1974. – С. 202; *Ожегов С.И.* Словарь русского языка. – М., 1988. – С. 132. **5.** *Про охорону дитинства:* Закон України від 26 квітня 2001 року / Голос України. – 2001. – 6 червня. – Ст. 1. **6.** *Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила»)* від 29 листопада 1985 р. – Електронний ресурс: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_211. **7.** *Про освіту:* Закон України від 23 травня 1991 р. в ред. від 23 березня 1996 р. // ВВР. – 1991. – № 34. – Ст. 451. **8.** *Рішення Конституційного Суду України від 4 березня 2004 рок 5–рп/2004* // Голос України. – 2004. – 30 березня. **9.** *Про судоустрій України:* Закон України. – К., 2002. – С. 20. **10.** *Про національну програму «Діти України».* Указ Президента України від 18 січня 1996 року. №63/96. – Електронний ресурс: <http://zakon.nau.ua/doc/?code=63/96>.